

Nyt fra Sprognævnet

UDGIVET AF DANSK SPROGNÆVN

NR. 11 · OKTOBER 1973

Takt, tone og tiltale

Når man vil tiltale et andet menneske, må man – bevidst eller ubevidst – træffe et valg mellem de to tiltalestedord *du* og *De*. Denne valgmulighed er ikke i sig selv noget særligt for tiltalestedordene: næsten alting kan jo udtrykkes på mere end én måde, og man står derfor over for et valg mellem forskellige udtryksmåder så godt som hver gang man skal meddele sig sprogligt. Der er heller ikke noget enestående i at man ikke kan vælge efter forogdtbefindende men må følge visse regler: et par bøjningsformer som *han* og *ham* kan jo heller ikke bruges i flæng, men skal anvendes i overensstemmelse med den regel der siger at *han* bruges som grundled (fx *han kommer snart*), mens *ham* bl. a. bruges som genstandsled (fx *jeg mødte ham*).

Det specielle for *du* og *De* er derimod at de regler man følger, når man skal beslutte sig for det ene eller det andet af de to ord, er af en særlig art. I modsætning til tilfældet med *han* og *ham*, hvor brugen af de to ordformer følger den ovenfor nævnte sproglige (grammatiske) regel, er det der afgør om man skal bruge *du* eller *De*, nemlig et kompliceret samspil af udenomssproglige forhold som hvem den talende og den tiltalte er (deres alder, køn, stilling osv.), hvordan deres indbyrdes forhold er (hvor godt de kender hinanden, om de er i familie med hinanden osv.), og hvor når samtalen finder sted (på et offentligt kontor, på en servicestation, ved en personalefest, i et vejkruds efter et trafikuheld osv.).

Reglerne for brugen af *du* og *De* er altså lige så lidt sproglige som fx følgende regel (fra en bog om skik og brug) om anvendelsen af kniv og gaffel: »Salat bør ikke skæres med en kniv, men med gafflens side«; og det er da heller ikke urimeligt at betragte spørgsmålet om *du* og *De* som et etikettespørgsmål snarere end som et rent sprogligt spørgsmål.

Dets karakter af etikettespørgsmål kommer klarere frem når man ser på hvilke konsekvenser det har at bryde reglerne. Det kan være slemt nok at tilsidesætte en sproglig regel (fx ved at sige *Peter og mig kommer snart*), for derved udsætter man sig for at blive betragtet som sprogligt uformulende eller udannet; men forbryder man sig mod reglerne for brugen af *du*

og *De*, risikerer man ikke alene at blive anset for at være anmassende eller ubehøvlet (hvis man bruger *du* hvor den tiltalte forventer et *De*) eller for at være overdrevent formel eller fin på den (hvis man bruger *De* hvor den tiltalte forventer et *du*), men man løber samtidig en alvorlig risiko for at fornærme eller krænke den man taler til. Konsekvenserne er altså af samme art som dem en herre udsætter sig for ved at skåle med andre før han skåler med sin borddame – eller ved at kysse en dames hånd i fri luft («Håndkys bør kun finde sted indendørs, ikke i fri luft, på gaden etc.«. Vor tids skik og brug, 1965).

Når man har gjort sig klart at spørgsmålet om hvornår man skal bruge hvilket tiltalestedord over for hvem, først og fremmest er et spørgsmål om takt og tone eller om en høflighedskonvention, er det lidt lettere at forstå de ændringer som brugen af tiltaleord i tidens løb har undergået. Reglerne for takt og tone afspejler jo i særlig tydelig grad en periodes samfundsforhold, og ændringer i samfundsforholdene lader sig derfor aflæse i tilsvarende (som oftest noget forsinkede) ændringer i de love for menneskelig omgang som rummes i etikettereglerne. Det er en følge af dette at mange etiketteregler som før i tiden har været absolut indiskutable, i dag anses for helt antikverede (eksempler på sådanne regler findes til overflod i Emma Gads bog *Takt og Tone* fra 1918).

Når derfor stedordene *I*, *han* og *hun* for et par århundreder siden blev brugt til at give udtryk for den yderste agtelse og underdanighed, mens de i dag er helt ubrugelige som tiltaleord til en enkelt person (medmindre man da bevidst tilstræber at gøre et gammeldags, spøgende eller uforskammet indtryk), må det ses på baggrund af høflighedskonventioners begrænsede levetid. Og når udviklingen i de sidste par år klart er gået i retning af en udvidet brug af *du* på *De*'s bekostning, må det ses i sammenhæng med nutidens mindre tvungne og formelle omgangsformer i almindelighed, og med det forhold at de sociale skel mellem de forskellige befolkningsgrupper nu er mindre skarpe end tidligere – eller at det i hvert fald ikke mere er god tone (atter en etiketteregel) at *v i s e* at man tillægger det nogen betydning om folk hører til på det ene eller det andet trin af den sociale rangstige.

Det er en umiddelbar forudsætning for at ét ord overhovedet kan brede sig på et andet ords bekostning, at de to ord betyder nogenlunde det samme. Sammenligner man vor tids *du* og *De* med tidligere tiders *du* og *De*, viser det sig da også at de to tiltaleords »betydning« på et vigtigt punkt har nærmet sig hinanden.

Det var karakteristisk for de to tiltalestedord før i tiden at de havde en tydelig dobbeltfunktion: de kunne enten bruges gensidigt (dvs. i et *du-du*-forhold eller i et *De-De*-forhold), eller de kunne bruges ensidigt (dvs. *du* den ene vej og *De* den anden vej). For den gensidige og ensidige brug af ordene gjaldt da følgende (stærkt forenklede) regler: det gensidige

du og *De* blev brugt mellem ligestillede, således at *du* anvendtes på de lavere trin af rangstigen (fx mellem bønder, arbejdere og menige soldater), og *De* anvendtes i samtale mellem personer fra de højere lag. Den ensidige brug af ordene forekom når personer fra forskellige sociale lag talte sammen, idet *du* blev brugt i tiltale fra den højerestillede til den laverestillede, mens *De* (eller titel) blev brugt når den laverestillede tiltalte den højerestillede. Det vidner om udbredelsen af den ensidige tiltaleform at kongen til og med Frederik VII (1848–1863) tiltalte alle undersåtter med *du* (skriftligt har dette *du* levet videre i reskripter til ministrene helt indtil dronning Margrethes tronbestigelse i 1972), at menige soldater indtil 1863 blev tiltalt med *du* af deres foresatte, og at det først så sent som i 1907 blev bestemt at straffefanger ikke længere skulle tituleres *du* men *De*.

I dag er så godt som ethvert spor af den ensidige brug af tiltalestedordene mellem voksne forsvundet, og som en følge heraf er *du* og *De* blevet befriet for de biklange af henholdsvis nedladdenhed og underdanighed som tidligere lå i ordene. Dermed er de to ords »betydning« nærmest så meget til hinanden at de kan konkurrere på nogenlunde lige fod om sprogbrugernes gunst.

Du har indtil nu bedst formået at hævde sig i denne konkurrence: Gallup- og Observa-undersøgelser i Berlingske Tidende og Morgenavisen Jyllands-Posten viser klart flertal for *du*, det københavnske formiddagsblad B. T. skriver nu *du* til sine læsere, og i annoncer (såvel fra offentlige myndigheder som fra private firmaer) og reklamer benyttes i stigende grad *du* mod tidligere *De*. Grunden hertil skal søges i de positive værdiforestillinger der er knyttet til ordet *du*. Det er jo en udbredt opfattelse at *du* er et uhøjtideligt, fortroligt, demokratisk ligeud-ad-landevejen-ord, og det må være på grund af disse positive biklange ved ordet at så mange sprogbrugere foretrækker *du* fremfor *De*.

De positive biklange ved *du* er imidlertid kun til stede i kraft af modsætningen til de negative værdiforestillinger der er knyttet til *De* (som jo i almindeligt omdømme går for at være et stift, formelt, lidt aristokratisk tre-skridt-fra-livet-ord), og biklangene er altså i den grad afhængige af *De*'s eksistens at de ikke vil kunne bevares i et system hvor *du* er det enerådende tiltalestedord. Man må således forudse at *du*'s præg af fortrolighed, demokrati osv. vil blive mindre og mindre fremtrædende i takt med at *De* trænges tilbage, og at dette præg vil være forsvundet den dag *De* ikke længere bruges. Spørgsmålet om *du* og *De* drejer sig altså ikke bare om at fjerne ét ord og bruge et andet i stedet, men er snarere et spørgsmål om at lade begge de eksisterende tiltalestedord erstatte af et tredje. At vi så af praktiske grunde sandsynligvis vil vælge at skrive og udtale dette ny tiltaleord *du* [du], må man prøve at se bort fra; for det vil under alle omstændigheder være et helt andet *du* end det vi kender i dag.

Henrik Galberg Jacobsen

Oplysninger og råd fra Sprognævnet

Et udvalg af de ca. 2 500 mundtlige og skriftlige forespørgsler som nævnet har besvaret i første halvdel af 1973.

7313 *Spørgsmål:* Deles ordet *redigere* og de beslægtede ord *redaktion* og *redaktør* foran eller efter *d*?

Svar: Ordet *redigere* kommer af det latinske ord *redigere*, som består af forleddet *red-* og udsagnsordet *agere*. Efter Retskrivningsordbogens retskrivningsvejledning, § 11 (s. XVIII), deles afledninger efter deres bestanddele når disse er let kendelige. Hvis dette ikke er tilfældet, følges reglerne for deling af usammensatte ord (som findes i vejledningens § 12).

Hvis man vil dele de tre nævnte ord efter deres bestanddele, skal de altså deles efter *d*: *red-igere*, *red-aktion*, *red-aktør*. Da man imidlertid ikke kan forudsætte at bestanddelene i disse ord er let kendelige, må man også kunne følge reglerne i § 12 for deling af usammensatte ord. Den regel der her kommer i betragtning, går ud på at en medlyd (konsonant) mellem to selvlyd (vokaler) skrives sammen med den sidste selvlyd. Herefter deles der altså foran *d*: *re-digere*, *re-daktion*, *re-daktør*.

Begge delingsmåder er således korrekte.

I udtalen af disse ord går stavelsegrænsen mellem *re-* og *-d-*; det fremgår af at *d* udtales som i *dam* og ikke som i *red*. Dette taler snarest for at dele foran *d*.

7314 *Spørgsmål:* Skal ordet *tombola* udtales med tryk på første eller anden stavelse?

Svar: Udtalen med tryk på første stavelse, *tómbola*, er den korrekte. Det er da også kun denne udtale der er angivet i ordbøger og andre udtalevejledninger. Ordbog over det danske Sprog nævner dog (1948) at også en udtale med tryk på *-bo-*, *tombóla*, forekommer »i folkeligt sprog«, og denne udtale har sikkert stadig en ikke ringe udbredelse.

7315 *Spørgsmål:* Hvad mener Sprognævnet om *sportig* som for-danskning af *sporty*?

Svar: Nævnets utrykte citatsamling med ny ord osv. fra de seneste årtier indeholder enkelte eksempler på formen *sportig*. Derimod synes den ikke at findes i nyere ordbøger; de har i stedet formen *sporty*, som uden tvivl

er den almindeligste i skriftsproget (i talesproget kan man jo normalt ikke høre forskel). Den fordanskede form har imidlertid den iøjnefaldende fordel at den ikke giver nogen som helst tvivl om at ordet kan bøjes, eller om hvordan bøjningsformerne skal skrives (*sportigt, sportige, evt. sportigere, sportigst*), mens mange nok vil være i tvivl om bøjningen af den engelske form *sporty*.

Spørgsmål: Er *islænder* eller *islænding* den korrekte indbyggerbetegnelse til *Island*? Jeg ser og hører ofte *islænder* men mener at der eksisterer en regel om at det hedder *islænding* og at *islænder* kun kan betegne en hest.

7316

Svar: Ordbog over det danske Sprog, bind 9 (1927), angiver at begge former benyttes som indbyggerbetegnelse. *Islænder* er brugt af bl. a. Holberg. *-lænder* er den endelse der normalt bruges i nyere tid når der skal dannes indbyggerbetegnelser til navne på *-land* (fx *englænder, hollænder, grønlænder, thailænder*). Formen *islænding*, der er anvendt af bl.a. Grundtvig, Carl Ploug og Holger Drachmann, er dannet ved tillem্পning af den islandske indbyggerbetegnelse *Islendingur*.

Både *islænder* og *islænding* har hævд i dansk. Man har ofte, bl.a. i skoleundervisningen, søgt at sondre mellem de to former, således at *islænder* kun skulle betegne en hest og *islænding* en person. Der er imidlertid ikke nogen tvingende grund til en sådan sonдрing. Der findes adskillige eksempler på tilsvarende sammenfald; fx bruges *belgier* om både en indbygger og en hest, og *bornholmer* om både en person, et ur og en sild. Betydningen vil næsten altid fremgå klart af sammenhængen. Formen *islænder* er fuldt korrekt og har som nævnt den fordel at den svarer til den normale måde at danne indbyggerbetegnelser på når navnet ender på *-land*. Formen *islænding* er dog nok den hyppigste og vil aldrig føles påfaldende.

Spørgsmål: Hedder en indbygger i Grenå en *grenåenser* eller en *grenågenser*? Nudansk Ordbog har kun ordet *grenåbo*, men det er der vist ingen her i Grenå der siger.

7317

Svar: Dansk Sprognavn har i sin Årsberetning 1956/57 (s. 11) offentliggjort en liste over betegnelser for indbyggerne i de danske købstæder. Her frarådes afledningen *grenåenser*, til trods for at den bruges lokalt, og i stedet tilrådes *grenåbo*. Denne tilråдning gælder stadig. Formen *grenågenser* må betragtes som endnu mere uheldig end *grenåenser*.

Endelsen *-enser* (der går tilbage til den latinske endelse *-ensis*) har hævд ved navne der ender på *-bjerg* og *-borg* (*esbjergenser, nyborgenser*).

ser, *viborgenser*, *ålborgenser* osv.) og i enkelte andre tilfælde (fx *koldingenser*, *ripenser*, *vejlenser* og i afledninger til navne på *-købing*, hvor dog også endelsen *-er* optræder). Men visse afledninger af denne type må frarådes, således (foruden *grenåenser*) *bogenser*, *køgenser* og *stegenser*. I stedet tilrådes ordene *bogensebo*, *køgebo* og *stegebo*.

Når *-enser* føjes til et navn som ender på et *-g* der udtales som åbent (blødt) *g* eller er stumt, bliver dette *g* udtalt som lukket *g* (sammenlign *Viborg* og *viborgenser*). Derfor er *-genser* fejlagtigt blevet opfattet som afledningsendelsen i disse ord og overført som endelse i *grenågenser*, *hobrogenser* og *mariagergenser*. Denne måde at aflede på må i alle tilfælde frarådes. I stedet for de tre nævnte ord tilrådes *grenåbo*, *hobroer* og *mariagerbo*.

7318

Spørgsmål: Er det virkelig blevet tilladt at bruge *vores* i stedet for *vor* (*vort*, *vore*)? Jeg mener at der engang har eksisteret en regel om at man ikke må bruge *vores*?

Svar: Formen *vores* har i tidens løb været vurderet forskelligt (jf. Ordbog over det danske Sprog, bind 27 (1954), spalte 447 ff.). Formler som »Under Vores Kongl. Haand og Seigl« (1735) og »udi Vores kongelige Residents-Stad« (1799) vidner om hvor stærk en plads *vores* havde fået i skriftsproget op mod ca. 1800. Men under indtryk af flere grammatikers forslag om at skelne mellem attributiv brug af *vor* (*vor by*) og prædikativ brug af *vores* (*huset er vores*) blev *vores* trængt tilbage i skriftsproget (hvad enten der var tale om attributiv eller prædikativ brug) og kun tålt i daglig tale.

I dag forholder det sig sådan at det mere formelle skriftsprog foretrækker *vor* (*vort*, *vore*), mens talesproget og talesprogspræget skriftsprog foretrækker *vores*. I enkelte faste udtryk kan dog kun den korte form bruges (fx *i vore dage*, *Vor Herre*). I Paul Diderichsen: Elementær Dansk Grammatik (3. udg., 1962) hedder det (s. 52): »[man vil] ofte være i Tvivl om, hvorvidt man skal skrive *vort* Hus eller *vores* Hus, idet Possessivet (*vor(t)*) virker en Smule højtideligt eller overkorrekt, medens Genitiven *vores* føles lidt for dagligdags eller formløs. Denne Fornemelse skyldes sikkert Skolegrammatikkens konsekvente Udryddelseskamp mod Formen *vores* . . I Talesprog og tvangfrit Skriftsprog bør man sikkert tilraade Formen *vores*, navnlig naar intet Substantiv følger efter: Huset er *vores*.«

Valget mellem de to muligheder er altså nu stilistisk bestemt, og en generel fordømmelse af *vores* vil ikke være rimelig.

Spørgsmål: Bruger man ordene *irrationel* og *urationel* i flæng, eller er der en betydningsforskel?

7319

Svar: Begge ord udtrykker en modsætning til *rational*. Dette ord bruges i 2 betydninger: 1) 'i overensstemmelse med fornuften', 'fornuftmæssig', 'forstandsmæssig', 2) 'hensigtsmæssig', 'praktisk'.

De fleste ordbøger har kun *irrationel* men ikke *urationel* (et ord der synes at være af nyere dato). For *irrationel* anføres betydninger som 'fornuftstridig', 'uden mening', 'ufornuftig', 'planløs', 'uhensigtsmæssig'. Ordet betragtes altså som modsætning til *rational* i begge de anførte betydninger. I sprogbrugen er der en tendens til at bruge *urationel* i betydningen 'planløs', 'uhensigtsmæssig', 'upraktisk', fx en *urationel* arbejdsfordeling; gribe et foretagende *urationelt* an. *Irrationel* bruges derimod i betydningen 'fornuftstridig', 'ikke fornuftbegrundet', både når der er tale om noget der burde være i overensstemmelse med fornuften (fx i snævrere filosofisk sprogbrug), og hvor der er tale om noget der ifølge sagens natur ikke kan være begrundet i fornuften (fx følelser).

Den anførte betydningssondring mellem *irrationel* og *urationel* kan anbefales.

Mere om *fanden* og *hans pumpestok*

I Nyt fra Sprognævnet, nr. 10, hævdede vi (i svar 7312) at det næppe er muligt at give en *rational* forklaring på at ordet *pumpestok* indgår i denne kendte vending. Det har fået ikke så få af vore læsere til at reagere. Vi skal her resumere de vigtigste af de forslag der er fremsat, dels i breve til nævnet, dels i aviserne.

Flere mener at *pumpestok* er en folkelig fordrejning af den latinske ordform *pompis*, som indgår i dåbsritualets latinske ordlyd: *Abrenuntias Satanae . . et omnibus pompis ejus?* Det tilsvarende afsnit lyder på dansk: *Forsager du djævelen . . og alt hans væsen?* I den latinske formulering er *pompis* en bøjningsform af *pompa*, der egentlig betyder enten 'optog, følge' eller 'pragt, herlighed' (jf. *pomp* og *pragt* og *pompøs*).

Andre henviser til ældre folketroens interesse for djævelens seksuelle aktiviteter og regner derfor med at ordet *pumpestok* oprindeligt har været en betegnelse for Fandens penis.

En tredje mulighed, som flere har nævnt, er at *pumpestok* i dette udtryk helt konkret hentyder til tidligere tiders hårde og ensformige, og derfor ofte forhadte arbejde ved skibes lænsepumper.

Ny publikationer fra Sprognævnet

Knud Sørensen: Engelske lån i dansk (147 s.; 19,55 kr.). Forfatteren er professor i engelsk ved Aarhus Universitet og beskæftiger sig i bogen med den stærke påvirkning som dansk har været udsat for fra britisk og amerikansk engelsk i dette århundrede og især siden 2. verdenskrig, en indflydelse der gør sig gældende på næsten alle samfundsområder. Det er den første udførlige fremstilling af emnet. Bogen giver en oversigt over alle de sproglige områder hvor indflydelsen er aktuel: stavning, udtale, bøjning, sætningsbygning og ordforråd. Bogen klarlægger hvad der sker når dansk optager lån fra engelsk, altså især tillemplingsprocessen: ordene bliver tilpasset efter danske udtalevaner og får efterhånden danske bøjningsendelser. Et særligt afsnit beskæftiger sig med spørgsmålet om hvorfor vi låner fra engelsk (ægte behov, modeord osv.).

Årsberetning 1972/73 (36 s.; 7,85 kr.) består for størstedelens vedkommende af svar som nævnet har givet på sproglige spørgsmål, og som ikke har været trykt i *Nyt fra Sprognævnet*. Der findes bl. a. svar om skrivemåderne *hoved*, *hovede* og *hode*, om betegnelsen *personnummer* over for *CPR-nummer*, om de forskellige betegnelser for en oplukker (*ølhøvl*, *kapselåbner*, *flaskeåbner* osv.), og om ordene *ankermann*, *fistre* og *ligusterfascist*.

Sprog i Norden 1973. Årsskrift for de nordiske sprognævn (133 s.; 19,00 kr., udkommer 20. november 1973). Bogen indeholder artikler om lovsproget og sprogbrugen i den offentlige administration samt en liste med navne på stater og med nationalitetsbetegnelser (de navneformer, indbyggerbetegnelser og nationalitetsadjektiver som nævnet tilråder).

Navne på stater. Nationalitetsbetegnelser (35 s.; 7,85 kr.; særtryk af *Sprog i Norden 1973*, udkommer i december 1973). Det er en stærkt revideret udgave af hæftet *Stater, hovedstæder, nationalitetsbetegnelser* (1961).

Forlag for alle de 4 bøger: Gyldendal. De kan fås enten direkte hos boghandleren eller ved indsendelse af det vedlagte bestillingskort til Sprognævnet.

Nyt fra Sprognævnet udgives af Dansk Sprognævn og udsendes to gange om året. Man kan tegne abonnement på ét eller flere eksemplarer ved at indbetale 2 kr. én gang for alle til nævnet (postkonto 10 17 20). I øvrigt er abonnementet gratis.

Nr. 8–11 kan fås endnu.

Dansk Sprognævn, Vester Voldgade 115³, 1552 København V. Postkonto 10 17 20. Telefon (01 28) BYen 705 (fra 20.11.73: (01) 11 37 05).